

O‘QUVCHILARDA BADIY ASARLARNI IDROK ETISH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING SAMARALI USULLARI

Kambarova Saodat Irkinovna

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
dotsenti, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Annotatsiya. Maqolada o‘quvchilarning san‘atni bevosita idrok etishini rivojlantirish vazifasi adabiy ta‘limning asosiy vazifalaridan biri ekanligi, nazariy va adabiy bilimlarni egallash san‘atning jonli idrokini yangi, yuksak bosqichga ko‘tarishi va chuqurlashtirishi bayon etiladi. Bu kitobxon-o‘quvchining qiziqishi, moyilligi, didi va san‘at bilan muloqotga bo‘lgan doimiy ehtiyojini shakllantirishga xizmat qilishi masalalri yoritiladi.

Kalit so‘zlar. Adabiy rivojlanish, adabiy bilimlar, san‘at asarlari, so‘z san‘ati, badiiy idrok, estetik did.

Adabiy taraqqiyot shaxsni har tomonlama kamol toptirish omili sifatida so‘z san‘atining tarbiyaviy ta‘sirini amalga oshirishdagi muhim shartlardan biri hisoblanadi. Shuningdek, o‘qiydigan kishining tajribasi san‘atning mazmunini o‘zlashtirish, muallif fikri va qahramonlarning tuyg‘ularini his qilishlari uchun ham zarurdir. Tadqiqotimiz mavzusi nuqtayi nazaridan, o‘rganish va rivojlanish o‘rtasidagi bog‘liqlikni ikki jarayon o‘rtasidagi bog‘liqlik sifatida bevosita aniqlab olish kerak. Lekin individual tafovutlar, idrok turlari, tabiiy moyillik va boshqa muammolar jadal ildiz otayotgan hozirgi davrda ularni aniq hal qilish talab etiladi.

So‘nggi vaqtlarda ayrim metodistlar tomonidan murakkab sintetik adabiy-nazariy tushunchalarni (muallif, muallif shaxsi, muallif pozitsiyasi, kitobxon javobi, faol o‘qitish va h.k.) shakllantirishga harakat qilinmoqda. Ushbu pedagogik faoliyatda tadqiqotchilar o‘quvchi rivojlanishining eng qisqa yo‘lini izlaydilar, bolalar va o‘smirlarni adabiyotning badiiy konvensiyalarini idrok etish va tushunishlariga yaqinlashish uchun katta nazariy umumlashmalar olamiga kirishga intiladilar. Bu o‘quvchining obrazli umumlashtirish rivojlanishidagi qonuniyatlar va uning nazariy umumlashtirish bilan aloqasi hali yetarlicha o‘rganilmaganligi bilan izohlanadi.

O‘quvchilarning adabiyotga ongli estetik munosabatini shakllantirish jarayonining tipik yosh chegaralarini aniqlashda rivojlanish psixologiyasi va shaxs psixologiyasining ma‘lumotlariga tayanish mumkin. Erta yoshlik davrida insonning dunyoqarashi, ayniqsa, jadal va chuqur shakllana boshlaydi. Unda axloqiy e‘tiqodlar tizimi tarkib topadi, badiiy didi, fan va san‘atga moyilligi hamda qiziqishlari aniqlanadi. Umumiy va maxsus qobiliyatlari tezkor ravishda rivojlanadi.

Atrofida va o'ziga nisbatan tanqidiy munosabatni rivojlantiradi, faol va mas'uliyatli fuqaroga aylana boshlaydi.

O'rta maktabdagi ikki-uch yillik dastlabki faoliyati o'qituvchi shaxsining jadal shakllanish davri hisoblanadi. Maktab hayotining ana shu qisqa davri katta yoshdagi o'quvchilarda san'atga ongli estetik munosabat bilan ajralib turadi. San'atni idrok etishning yoshga bog'liq bu xususiyati katta yoshdagi o'quvchilarga uning kuchli tarbiyaviy ta'siriga alohida sezgirligini ta'minlaydi. Katta maktab o'quvchilarining san'atga ongli estetik munosabatida voqelikka estetik munosabat (idrok va baholash) eng aniq va jamlangan holda namoyon bo'ladi.

Psixolog E.E.G'oziyevning yozishicha, "Idrok sezgilarga nisbatan murakkab va mazmundor psixik jarayon hisoblanganligi sababli barcha ruhiy holatlar, hodisalar, xususiyatlar, xossalar va inson ongining yaxlit mazmuni, egallangan bilimlar, tajribalar, ko'nikmalar bir davrning o'zida namoyon bo'ladi va aks ettirishda ishtirok etadi [3; 223-b.].

Rus olimi N.D.Moldovskayaning fikricha, "O'smirlarning ma'naviy olamida tabiatga, ijtimoiy hayotga, insoniy munosabatlarga, san'atga o'ziga xos "beg'araz" munosabatning paydo bo'lishi o'sib borayotgan va kamolotga erishayotgan shaxsning chinakam insoniylik ma'nosini anglashidan dalolat beradi. Bu davr o'quvchining bilim olishi har yili yaxshilanib borayotgan badiiy idrokiga yordam beradi. Kattaroq maktab o'quvchilarida u ma'lum bir yetuklik xususiyatlari bilan tavsiflanadi" [1; 35-b.].

Kuzatishlarimizdan ma'lumki, katta yoshdagi o'quvchilar badiiy asarni voqelikning individual hodisalari bilan taqqoslashga jiddiyroq yondashadilar. Ular badiiy an'anaviylikni chuqurroq va har tomonlama tushunadilar, chunki bunda ular nafaqat adabiy ta'lim natijalariga, balki ancha boy hayotiy tajribalariga ham tayanadilar. O'smirlar idroki asarning tashqi (haqiqiy dunyo va badiiy dunyo) va ichki aloqalarini (badiiy tuzilish tamoyillarini) tushinishlari bilan tavsiflanadi. Shuning uchun ham umumta'lim maktablarida adabiyot o'qitish tizimi maktab kursi mazmuni va o'qitish metodikasining rivojlanib borayotgan imkoniyatlarini hisobga olgan holda takomillashtirishni talab qiladi.

O'quvchilarning adabiy kompetensiyalarini tahlil qilishda ular o'quv dasturiga muvofiq o'rganadigan va uyda o'qiydigan asarlarning mohiyatini hisobga olish kerak. O'tmish mumtoz va zamonaviy adabiy namunalarda o'quvchilar voqelikning bog'lanishlari xilma-xilligining aksini ko'radilar, ya'ni hayotni obrazli takrorlash orqali bilib oladilar. Ular lirik, falsafiy nasr, fuqarolik va muhabbat lirikasi, klassik va zamonaviy dramaturgiyaning turli janrlari bo'lishi mumkin. Bu asarlarda voqelik tasvirining o'ta murakkabligi va teranligi, hikoyaning yangi shakllari (muallif va

personajlar nutqining “qotishmalari”), zamon va makon munosabatlarining shartli “siljishlari”, o‘ziga xos ko‘rinishdagi voqelikning ochib berilishi, uning psixologik teranligi, shaxsning ma’naviy hayoti, uslubiy shakllarning boyligi kabilar yosh kitobxonlarning umumiy va adabiy rivojlanishining yangi va eng yuqori (maktab ta’limi doirasida) darajasiga ko‘tarish uchun unumdor va ajralmas materialdir.

Professor R.Niyozmetovanning fikricha, “O‘quvchining jonli taassurotlari, uning hayotiy tajribasi – adabiy asarning to‘laqonli idrokini shakllantirish asosi deb hisoblash joiz. Matnning keyingi tahlillari estetik idrokni chuqurlashtiradi, o‘quvchi dunyoqarshini, didini, xarakterini shakllantirishga yordam beradi” [2; 29-b.].

Darhaqiqat, o‘quvchining idroki sezgir erta o‘smirlik davrida bu jarayonni o‘ziga xos, ilmiy asoslangan holda boshqarish uchun ularning adabiy rivojlanishi asosiy bosqichlarini imkon qadar to‘g‘ri aniqlash maqsadida batafsil va tabaqalashtirilgan o‘rganish talab etiladi. So‘nggi o‘n yil ichida umumta’lim maktablarida adabiyot o‘qitish haqidagi bahslar ko‘plab matbuot sahifalari yoki ko‘rsatuv va eshittirishlarda deyarli doimiy mavzuga aylandi.

Yosh kitobxonlarning adabiyotga va san’atga bo‘lgan chinakam ishtiyoqi o‘z-o‘zidan, vaqtinchalik urflar ta’sirida emas, balki maqsadli bilim olish jarayonidagina paydo bo‘ladi. Umuman, adabiyot va san’at hodisalariga tanqidiy baho bera oladigan, shaxsiy qarashlarini zamonaviylik nuqtayi nazaridan ifodalay oladigan kitobxonning mustaqilligini yuksaltirish jiddiy va tizimli bilimni talab etadi. Bu jihatlar esa quyidagi fikrlarni ilgari surish mumkinligini ko‘rsatadi:

1. Adabiy rivojlanishning psixologik asosini o‘quvchi idrokida va adabiy faoliyatida namoyon bo‘ladigan og‘zaki va badiiy obrazlardagi fikrlash qobiliyatidagi sifat o‘zgarishlar jarayoni tashkil etadi. O‘quvchilarning adabiy rivojlanishi ta’siri ostida bo‘lgan harakatlantiruvchi kuchlar, avvalo, hayotiy tajriba, nazariy bilimlarni egallash va nutqni rivojlantirish bilan bog‘liq bo‘lgan bevosita badiiy taassurotlar hisoblanadi.

2. O‘quvchilarning umumiy nutqi rivojlanishi fonida badiiy nutqni idrok etish va tushunish so‘z san’ati namunalarini o‘qish va o‘rganishning bevosita ta’sirida rivojlanadi. Adabiy taraqqiyot jarayonida nutq rivojlanishining bu o‘ziga xos jihatini tadrijiy ma’no tuyg‘usi (so‘zning ko‘p ma’noliligi, ichki shakli, o‘ziga xos va umumlashgan ma’nosi va h.k.) deb ta’riflash mumkin. So‘z ma’nolari, badiiy kontekstning ichki semantik aloqalariga kirib borish og‘zaki umumlashtirishni tushunishga, uning harakatchanligini his qilishga imkon beradi.

3. Adabiy taraqqiyot jarayonining asosiy mazmuni o‘quvchilar ongida hayot va adabiy hodisalar o‘rtasidagi munosabatlar, adabiyotning san’at sifatidagi badiiy shartlilikning og‘zaki va ko‘p qirrali shakllari bo‘yicha dialektikani bosqichma-

bosqich va shu bilan birga tarbiyaviy o'zlashtirishdan iboratdir. Badiiy taassurotlar bilan bog'liq bo'lgan hayotiy tajribani to'plash, badiiy tajribani to'g'ri boyitish, estetik mezonlar, baholash tizimi va badiiy didni shakllantirish – bu san'atning an'anaviyligini tushunish jarayonini obyektiv ravishda qo'llab-quvvatlaydi.

4. Badiiy tafakkurda psixik harakatlarning individual, shaxsiy xarakteri ularning emotsional bo'yalishi, o'quvchining haqiqatni izlash “yorug'ligi” birinchi o'ringa chiqadi; majoziy umumlashtirish va majoziy konkretlashtirish o'ziga xos aqliy harakatlar sifatida “o'zi”ga o'tkazish turi bilan tavsiflanadi, ya'ni badiiy asarni bilish jarayonini o'z-o'zini bilish jarayoni bilan birlashtiradi.

5. Adabiy taraqqiyotning maqsadi o'quvchi shaxsiyati, idrokining strukturasi tashkil etuvchi va murakkab faoliyatini belgilovchi, kengroq aytganda – badiiy adabiyotning boyligi va individual o'ziga xosligini shakllantiruvchi psixik jarayonlarni rivojlantirishdan iborat bo'lishi kerak. Aqliy jarayonlarga ta'sir qilish va aqliy harakatlarni to'g'ridan-to'g'ri “ishlab chiqish”ga intilmaslik orqali faqat malakali o'qishdan ko'ra ancha kengroq va barqarorroq natijalarga erishish mumkin.

6. Aqliy funksiyalar va jarayonlar rivojlanishining barcha yutuqlari o'quvchilarning kuzatuvchanlik qobiliyati, tasavvuri, empatiyasi, hissiy va mantiqiy xotirasi, she'riy so'z tuyg'usi kabi aqliy harakatlarni “o'z ichiga oladi”. Badiiy asarni o'qish, idrok etish, tahlil qilish va baholashning bevosita amaliyotida ularning o'ziga xos kombinatsiyasi va o'zaro bog'liqligini ochib beradi.

7. Kognitiv faoliyatning faollashishi o'quvchilarning o'qituvchi o'z oldiga qo'ygan muammolarni hal qilish, asar matni ustida mustaqil ishlarni tashkil etishda mustaqil harakatlarining tabiiy natijasidir. Kognitiv vazifaning turi muayyan pedagogik vaziyat (asarni o'rganish bosqichi), materialni idrok etish tabiati va badiiy asarning janri, uslubi va boshqa xususiyatlari bilan belgilanadi. Matn ustida ishlashda o'quvchilar intilishlarini faollashtirish sun'iy “muhokama” muhitini yaratishni talab qilmaydi. Badiiy asar mazmuni o'quvchilarni uning g'oyasini tushunish, yozuvchi-kurashchi, yozuvchi-fuqaro tomonidan qo'yilgan muammolarning aniq tarixiy va umuminsoniy mohiyatini mustaqil ravishda anglash yo'ldan olib borish imkoniyatini beradi.

Izlanishlarimiz natijalariga asoslanib, o'quvchilarning adabiy rivojlanishi, ta'lim-tarbiyasi bilan bog'liq bir qator muammolar yuzasidan quyidagilarga tayanish samara beradi degan xulosaga kelindi: o'quvchi idrokining tipologik va individual xususiyatlari; o'quvchilarning adabiy ijodiyoti mahsuliga nisbatan qo'llaniladigan adabiy rivojlanish mezonlari; og'zaki va badiiy tasvirlarda umumiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish bilan bog'liq holda o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini

rivojlantirish; adabiyotni o'qitish jarayonida ishtirok etuvchi turdosh san'at turlarining kitobxon idrokiga ta'sirini o'rganish; nazariy va adabiy-tarixiy bilimlarning muloqot qilish tizimi, turli yoshdagi o'quvchilarning adabiy rivojlanishining asosiy qonuniyatlari bilan bog'liq ko'nikmalarni shakllantirish va h.k.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kambarova S. METHODS OF FORMING STUDENTS' ARTISTIC ANALYSIS COMPETENCIES. Asian Journal of Multidimensional Research. ISSN: 2278-4853 Vol. 11, Issue 10, October 2022 SJIF 2022 = 8.179. – P. 198-202.

2. Молдавская Н.Д. Литературное развитие младших школьников в процессе обучения: теоретические вопросы. Дисс. ... канд. пед. наук. – М., 1974. – 427 с.

3. Ниёзметова Р.Ҳ. Узлуксиз адабий таълим тизимида ўзбек адабиётини ўрганиш методикаси. – Тошкент: Фан, 2007. – 216 б.

4. G'oziyev E.E. Psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi" NMIU, 2008. – 352 b.